

DİNİ, FELSEFİ, PSİKOLOJİK BOYUTLARIYLA VİCDAN VE DEĞERLER EĞİTİMİNDEKİ YERİ*

Gönderim Tarihi: 16.01.2018

Kabul Tarihi: 13.03.2018

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9042-7379>

<https://orcid.org/0000-0003-1840-8736>

Mahmut ZENGİN**
Elif İÇÖZ ARSLAN***

Öz

Din, felsefe ve psikoloji gibi birçok disiplin vicdan kavramını inceleme konusu yaparak onu anlamaya ve tanımlamaya çalışmıştır. Din, felsefe ve psikoloji alanındaki literatürde vicdan, kişide iyiyi kötüden ayırt etmeye yarayan içsel bir parametre, kişiden kişiye değişen ve geliştirilebilir soyut bir kavram olarak değerlendirilmektedir. Günümüz dünyasında ise değerlerden yoksun pozitivist bilim anlayışının eksiklikleri ve aksaklıkları konuşulmaktadır. Bu bağlamda dünyanın çeşitli yerlerinde ahlak eğitimi, karakter eğitimi ve değerler eğitimi gibi eğitim programları düzenlenmektedir. Bu çalışma değerler eğitiminde eğitim ve çevre gibi faktörlerin yanı sıra insanda doğduğu andan itibaren var olduğuna inanılan vicdan olgusunu dini, felsefi ve psikolojik boyutları ile incelemeyi ve değerlerin öğretimindeki yeri ve önemini değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Bu kapsamda dini, felsefi ve psikolojik farklı bakış açılarının vicdan kavramına yönelik değerlendirmelerine yer verilmiş, yapılan tanımların ortak noktalarından hareketle vicdanın “ne” liği üzerinde, vicdan eğitiminin gerekliliği üzerinde durulmuş ve değerler eğitiminde nasıl işe koşulacağı tartışılmıştır. Sonuç olarak, kişinin vicdanına hitap etmeyen hiçbir değer kişiye kazandırılmayacağı fikri savunulmaktadır.

* Bu çalışma “Dini, Felsefi, Psikolojik ve Sosyolojik Boyutlarıyla Vicdan ve Vicdanın Değerler Eğitimindeki Yeri” adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

** Dr. Öğr. Üyesi, Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Eğitimi Bölümü.

Dr. Assist. Prof., Sakarya University, Faculty of Divinity, Department of Religious Culture and Ethics Knowledge Education. Sakarya/Turkey (zengin@sakarya.edu.tr).

*** Sakarya Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Değerler Eğitimi Yüksek Lisans Öğrencisi/Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmeni, Millî Eğitim Bakanlığı.

Religious Culture and Ethics Knowledge Education Teacher, Ministry of Education. Sakarya/Turkey (arslanelif@hotmail.com.tr).

Anahtar Kelimeler: Vicdan, Vicdan Eğitimi, Değerler Eğitimi, Ahlak Eğitimi, Karakter Eğitimi.

Conscience with Its Religious, Philosophical, Psychological Aspects and Its Role in Values Education

Abstract

Many disciplines such as religion, philosophy and psychology have addressed the issue of conscience and tried to understand and define it. In the literature of religion, philosophy and psychology, conscience is considered as an intrinsic parameter that helps the individuals to distinguish between good and evil and as an abstract, subjective and improvable concept. Meanwhile the contemporary world discusses the deficiencies and flaws of the value-free positivistic science approach. In this context, many educational programs such as moral education, character education and values education programs are being organized in various parts of the world. This study aims to examine the factors of education and environment in the context of values education, as well as the concept of conscience-that is considered to be congenitally existent within the human beings-together with its religious, philosophical and psychological aspects and to assess its role and importance for the values education. In this context, the study includes the assessments of the religious, philosophical and psychological approaches on the concept of conscience and, with reference to the common points in the definitions made, addresses the question of “what” the conscience is, elaborates on the need to a conscience education and discusses how to make use of it in the values education. In conclusion, it is argued that no value that does not appeal to one’s conscience can be instilled in the individuals.

Keywords: Conscience, Conscience Education, Values Education, Moral Education, Character Education.

Giriş

Değerler eğitimi, ülkemizde son yıllarda eğitim-öğretim müfredatında yerini almış henüz kısa bir geçmişi olan ve yeni gelişmekte olan bir alandır. Yapılan her yeni çalışma ile bu alanın çerçevesi biraz daha genişlemektedir. Bu çalışmada değerler eğitimini dışsal ahlaki içselleştirme eğitimi olarak kabul edip bu eğitimin kişilik gelişimini nasıl etkilediğini, kişilik gelişiminde vicdanın etkisi ve yerini, değer merkezli bir toplumun binasında vicdan olgusunun önemini değerlendirmeyi amaçladık.

Vicdan olgusunun değerler eğitimi, din, felsefe ve psikoloji perspektifinden incelendiği bu araştırmada, söz konusu disiplinlerdeki çalışmalar merkeze alınmıştır. Vicdan ve değerler eğitimiyle ilgili tezler ve makaleler taranmış, kütüphane ve akademik veri tabanlarında gerçekleştirilen kaynak araştırması sonucunda literatürde, vicdan olgusunu inceleyen çalışmalar tespit edilmiştir. Türkiye’de yapılan akademik çalışmalarda, genellikle vicdanın “ne” liği üzerine durulmuş ve dini, felsefi, psikolojik boyutları tartışılmıştır (Bilgiz, 2007; Gül, 2008; Hökelekli, 2007; İmamoğlu, 2010). Yabancı kaynaklarda ise vicdan olgusu birçok disiplinle ele alınırken özellikle son yıllarda vicdanın eğitim süreçlerine nasıl dahil edilebileceği tartışılmaya başlanmıştır (Holtam, 2012; Haynes, 2009; Lyons, 2009). Vicdan kavramıyla ilgili pek çok araştırma yapılmış ancak değer eğitiminde vicdan olgusunun işlendiği herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Dolayısıyla bu makalede böyle bir ihtiyacın teorik temellerini kurmak adına değer eğitimi sürecinde vicdanın önemine odaklanılmıştır.

I. Vicdan ve Kavramsal Boyutu

Vicdan üzerine yazmak veya bu konuyu tartışmaya çalışmak, uçsuz bucaksız bir ormana ayak basmak gibidir. Vicdan ise susuzluk anında o büyük ormanda şelalenin sesine kulak vererek yönümüzü tayin etmektir. Zira vicdan kendimizi bilmeye başladığımızdan beri ses tonunu hiç duymadığımız ama içimizde hep bize yol gösteren bir rehber, bir öğretmen konumundadır. Dolayısıyla vicdan, varlığının tartışılmadığı fakat “ne” liğinin, insanoğlunda vücut bulmasının, gelişim sürecinin ve kişinin eylemlerine etkisinin üzerinde durulduğu bir kavramdır. Vicdanın işlevselliği farklı görüşlere sebep olmuş ve düşünce tarihi boyunca dinde, felsefede ve eğitim literatüründe her daim kendine yer bulmuştur. Vicdan, insanoğlunun mutlu olma gayesine, dolayısıyla ahlakiliğine temel oluşturmuş, beden ve ruh bütünlüğünün vazgeçilmezi olmuştur. Konu hakkında birçok görüş olmasına rağmen vicdanın iç dünyamızdaki ahlaki yargı mercii olmasında ortak bir kanaat söz konusudur. İnsandaki bu ahlaki yargı özelliğinin tutarlı ve ölçülü bir şekilde hükmedebilmesi için terbiye edilmesi gerekmektedir. Terbiye edilmiş bir vicdan ise insanın yapıp ettiklerini değerli kılmaktadır.

Vicdanın mahiyetine yönelik literatürdeki değerlendirmeler incelendiğinde, vicdanın kaynağı hakkında iki temel görüş ortaya çıkmaktadır. Bunlardan ilki vicdanın ilahi bir lütuf olarak kişide

doğuştan var olduğu görüşüdür. İkincisi ise doğuştan olmayıp çevresel etkilerle meydana geldiği görüşüdür. Vicdanın doğuştan olduğunu ileri sürenler, vicdanı fitrat üzerine temellendiren düşünürlerdir. Onlara göre vicdan, insanın doğru yargıda bulunması için doğuştan gelen bir yetidir ve bu yeti onun fitratına (doğasına) yerleştirilmiştir. Ahlâk duygusu, insanda adeta içgüdü halinde bir güçtür. Açlık, susuzluk gibi doğal ve zorunludur (Kasapoğlu, 2003: 133).

Öte yandan bir kısım düşünür ise vicdanın kaynağının doğuştan olmadığı, çevre ve toplumun etkisiyle oluştuğu görüşünü savunur. Özellikle John Locke'un "tabula rasa" (boş levha) tezi buna örnektir (Locke, 2000). Bedia Akarsu, Locke'un vicdan anlayışı ile ilgili düşüncesini şöyle aktarmaktadır: "Pratik sorulara uygulandıklarında vicdan da akıl da aynı anlama gelir." der. Ona göre akıl ne yasadır ne yasa koyucudur; sadece, yasaları bulmak, tanımak ve onları yorumlamak yeteneğidir. Dolayısıyla, vicdanı, doğuştan olan, her türlü deneyden önce gelen bir yasa olarak gören ve bu yasanın ahlâk kavramlarımızı yöneten ve bizim hareketlerimizi düzenleyen bir otorite olduğu, böylece bir yasa koyucu ve aynı zamanda yasa ve yargıç olduğu fikrini kabul eden vicdan anlayışını reddeder. Bu bağlamda Ona göre ahlaki ve vicdani değerler doğuştan insan zihninde bulunmamaktadır. Bilginin deneysel yollarla elde edilmesine paralel şekilde ahlaki değerler de sonradan kazanılır. Tüm insanların kabul ettiği evrensel bir ahlak düzeninin olmayışı da Locke'nin bu tezine delilidir. Aynı zamanda Locke vicdan öğretilerinin tersine, vicdanın ancak bir yargıç olabileceğini ama hiçbir zaman yasa ve yasa koyucu olamayacağını savunur. Vicdan yasa olarak geçen her şeyi yargılar, ona uyar ya da onu yadsır (Akarsu, 1965: 121).

Koç (2015: 178), literatürdeki değerlendirmeler ışığında vicdan tanımlarının çoğunun vicdanın verili olduğu noktasında birleştiğini belirtmektedir. İyi ve kötüyü birbirinden ayırmak, iyiye doğru meyletmek, bireyin eylemleri hakkında yargıda bulunmak, vicdana biçilen vazife olması açısından ortaktır. Yine bu tanımlara göre, vicdanın en önemli işlevlerinden biri bireyde öz denetim sağlamasıdır. Doğruyu yanlıştan ayırma, doğru olana yönelme, yargıda bulunma ilkeleri üzerine bina edilen vicdan, bu ilkeleri somut duruma uygulayan pratik yargı ve pratik kıyastır. Bu bağlamda Koç (2015: 4)'a göre vicdanın öncelikli görevi, kişide öz denetim sağlamasıdır. Öz denetimi sağlayan bu mekanizma insanın dışında bir otorite değil, yaratılış itibarıyla Allah'ın

insan potansiyeline yerleştirdiği bir yetidir. Düşüncesi, duygusu ve davranışlarıyla varlık bulan insanın varlığını anlamlı hale getiren ise düşüncesi, duygusu ve davranışına temel yaptığı vicdandır.

Günlük hayatımızda çoğu zaman vicdanlı, vicdansız, vicdan azabı gibi ifadeleri kullanırız. Çevremizdekilerin davranışlarını vicdanlı ya da vicdansız olarak yargılar veya kimi zaman da kendi davranışlarımızda vicdanı kendimize hakem/hâkim sayarız. Bu yüzden hayatımızda bu kadar işlevselliği olan “Vicdan nedir?” sorusu son derece kritik ve anlamlıdır.

Vicdan, kelimesinin aslı Arapça’dır. *Vecd*, *vicdan* ve *vücut*, Arapça *v-c-d* fiilinin masterlarıdır. Buna göre *vecd*, sevgi muhabbet, aşk, güçlü duygu anlamlarına gelmektedir. Vicdan; duyarlılık, his, niyet anlamlarında da kullanılmaktadır. Vücut ise bulma, varlık, olma, mevcudiyet, hazır bulunma manalarına gelmektedir (Mutçalı, 2012: 981).

Modern Arapça’da vicdan için kullanılan yaygın kelime *damir* dir. Fakat *damir* kelimesinin ahlaki bilinç anlamındaki kullanımının sözlüklerde yer almaya başlaması 19. yüzyılın ortalarından sonra gerçekleşmektedir. Klasik Arapça’da *damir* kelimesi, açığa vurulmayan içsel bilgiye işaret eder (Leirvik, 2004: 541). Arapça’da duygusal, duygusal ve içgüdüsel psikolojik durumları anlatan vicdan kelimesi, Türkçe’de tutum ve davranışların ahlakiliği ile ilgili duygusal ve içgüdüsel durumları anlatır. Vicdan kelimesi Arapça’dan Türkçe’ye geçerken anlam daralmasına uğrar (Kasapoğlu, 2003: 131).

Türkçe lügatlerde, vicdan “Kişiyi kendi davranışları hakkında bir yargıda bulunmaya iten, kişinin kendi ahlak değerleri üzerine dolaysız ve kendiliğinden yargılama yapmasını sağlayan güç” olarak geçmektedir (TDK, 2015).

Akarsu’nun (1974: 178) felsefe terimleri sözlüğünde vicdan, törel bilinç olarak değerlendirilmiştir. Törel bilinç ise şu şekilde açıklanmaktadır: İyi ile kötünün, doğru ile yanlışın ne olduğu üzerindeki içten bir bilme. Ayrıca vicdanın üç boyutuna değinilmiştir. Bunlardan birincisine göre vicdan, insanın ahlak değerleri üzerine dolaysız ve kendiliğinden yargılama gücü şeklindedir. Bir diğer boyutuyla vicdan, insanın kendi davranışlarının ahlakça değerli olup olmadığı üzerine öznel bilinçtir. Bu bilinç yapmayı ya da yapmamayı öğütleyerek, uyararak suçlayarak, yargılayarak, onaylayarak ve kınayarak kendine özgü bir biçimde yaşam ve eylemlerimize eşlik ediyor gibidir. Son olarak

da vicdan, içimizdeki bir ses ya da Tanrı'nın sesi olarak da yorumlanır". Akseki de (1979) ahlak derslerinde vicdanı insanın içinde olan bir meleke, bir kuvvet olarak tanımlamıştır. Bu kuvvetin görevi hayrı şerden, fazileti reziletten ayırmak ve kişiyi hayra yöneltip şerden alıkoymaktır. Vicdan, şaşkınlık anında iyiye ve doğruya doğru emirler verendir. Güngör (1995, 59) vicdanı, "bizi hem ahlaki davranışta tutarsızlıklardan kurtarır, hem de dışardan bir kontrol olmadan da ahlaklı davranmamızı sağlar. Böyle olmasaydı herkesin peşinde her an bir polisin veya müfettişin dolaşması gerekirdi" şeklinde tanımlar. Hökeleki (2007: 626) ise vicdanı, bireydeki ahlaki bilincin merkezi ya da kendisi olarak ifade ederken, Zulliger (2000: 7), vicdanı çocukta doğuştan gelen bir istidat olarak görmüştür.

Yine vicdan, pedagoji sözlüğünde, süjenin davranışlarının ahlaki değeri veya genel olarak çeşitli davranış tarzları hakkında hüküm verme ve yargıda bulunma melekesi olarak geçmektedir (Foulquie, 1994: 523). Eğitim psikolojisinde ise vicdan olgusu için, kişinin tasarladığı ya da yapmakta olduğu davranışların uygun olup olmadığını kestirmesine yarayan, ödev ve sorumluluklarla ilgili düşüncelerinin oluşturduğu bir dizgedir denilmektedir (Binbaşıoğlu, 1987: 200).

Dini boyutunu dikkate alarak Ahmet Rifat' "Tasvir-i Ahlak" adlı eserinde vicdanı, "Allah tarafından kullarına ihsan buyrulmuş nurlu bir duygu ve kalp terazisidir" şeklinde açıklamıştır. Her zaman sahibinden ve başkalarından meydana gelecek fiil ve davranışların hayır-şer, faydalı-zararlı taraflarını tartıp muhakeme eden ve bildiren bir duygu olduğunu ifade etmiştir (Rifat, 1305: 303).

Yaran (2016: 74), "Doğuştan getirdiğimiz iyi huylarımızın ve sonradan kazandığımız ahlaki birikimlerimizin iyiliğe yönelik içsel ve sezgisel/spontane öğüt veya emir kaynağı olan, verdiği emrin yapılıp yapılmaması durumunda suçluluk veya mutluluk duygularıyla ceza ve ödül veren yetidir." şeklinde vicdan kavramını açıklamıştır.

Saltuklu (2011), vicdan olgusunu tarihi geçmişi boyutuyla ele almış ve vicdan sözcüğünün günlük dilde çokça kullanıldığını ancak vicdan üzerine düşünmeye ve bu kavramın içerisini doldurmaya başladığında yaptığı araştırmalar sonucunda vicdanla ilgili herhangi atasözü ve deyimle karşılaşmadığını, Arapça bir ifade olmasına rağmen Kur'an'da ve hadis kitaplarında bu kelimenin var olmadığını ancak Osmanlı'nın son döneminde Batı'dan yapılan çevirilerden sonra yazılan ahlak kitaplarında yer aldığını fark ettiğini ifade etmektedir.

Leirvik'in değerlendirmeleri ise Saltuklu'yu destekler biçimde vicdan kavramının 19. ve 20. yüzyıllar zarfında küresel hale geldiği yönündedir. Bu küreselleşme sürecine 1948'deki İnsan Hakları Evrensel Beyanname'sindeki "*Bütün insanlar özgür, onur ve haklar bakımından eşit doğarlar. Herkes akıl ve vicdanla donatılmış olup birbirlerine karşı kardeşlik ruhuyla hareket etmelidir.*" maddesinin, konulmasıyla vicdanın, küresel olan ahlaki bilginin merkezi olarak görüldüğü yorumunu yapmaktadır (Leirvik, 2004: 540).

Kavramsal açıdan tarihi süreç içerisinde vicdanla ilgili çeşitli tartışmalar yapılmış, açıklamalarda bulunulmuştur. Yapılan tanımlamalardan yola çıkarak vicdanın çeşitli boyutlarda ele alındığını, ancak vicdanı, içsel bir ahlaki bilinç melekesi olarak tanımlamanın mümkün olduğunu görmekteyiz. Lakin vicdanın oluşumu hakkında iki temel görüş üzerinde durulduğunu söyleyebiliriz. Düşünürlerin bir kısmı vicdanı doğuştan gelen bir Tanrı vergisi olarak görmüş ve vicdanı, insanın iyiyi, kötüden, hayrı, şerden ayıran bir hakem/ hâkim olarak tanımlamışlardır. Diğer bakış açısına göre ise vicdan, doğuştan değil zamanla kişinin yaşamışlıkları yani tecrübeleriyle edindiği dışsal ahlaki içselleştirme süreci sonucunda kazandığı istidattır görüşünü benimsemiştir. Dolayısıyla vicdanın eğitilebilirliği ve değerler eğitiminde işe koşulabilirliği yeni bir gündem olarak karşımızda durmaktadır.

a. Dini Boyutuyla Vicdan

Vicdan kavramı, aynen din kavramı gibi sadece insan için söz edilebilir bir olgudur.

Zira insan, madde ve manadan oluşan, akli, vicdanı ve iradesiyle diğer yaratılmışlardan üstün kılınan bu vasıflarından dolayı Allah'ın şeref bahsettiği bir varlıktır. Allah kendine halife tayin ettiği insanla, ilk insan Hz. Adem'den beri vahiy yoluyla iletişim kurmuş ve gönderdiği ilahi kitaplarda çeşitli şekillerde insanın aklına ve vicdanına hitap etmiştir. Bu kapsamda çalışmamızın bu bölümünde ilahi dinlerde (Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslam açısından) vicdan kavramına, ne tür anlamların yüklendiğinden bahsedeceğiz.

Yahudilikle ilgili kaynaklarda, Tanrı'nın her şeyi bildiği ve gördüğü dolayısıyla bu inancın kişinin eylemlerinde bir oto-kontrol mekanizması oluşturduğu inancı yerleşik bulunmaktadır. Yahudi filozoflar olgun insanı kurallara saygılı, öteki bilincine sahip, eylemleri yargılayabilen, davranışlarına hâkim kişi olarak tanımlarken vicdanı da

davranışları yargılama gücü anlamında kullanırlar (Bilgiz, 2007). “Övgüler sunarım bana öğüt veren Rabbe, geceleri bile vicdanım uyarır beni” (Zebur, 16: 7) ve “Doğruluğuma sarılacak, onu bırakmayacağım, yaşadığım sürece vicdanım beni suçlamayacak” (Eyüp, 27: 6) ifadeleri bu bağlamda zikredilebilir.

Vicdan kavramını İncil’de de görmek mümkündür. “Pavlus, vicdan düşüncesini, içimizde bulunup da sürekli konuşan ve eylemlerimizi değerlendiren ahlaki bir gösterge olarak telakki etmektedir” (Bilgiz, 2007: 21). Nitekim İncil’de vicdanla ilgili şöyle ifadeler yer almaktadır: “Bu nedenle ben gerek Tanrı gerek insanlar önünde vicdanımı temiz tutmaya her zaman özen gösteriyorum” (Resuller İşleri, 24: 16), “İmana ve temiz vicdana sarıl. Bazıları temiz vicdanı bir yana itmekle iman konusunda battılar.” (Timeteosa Birinci Mektup, 1: 19), “Temiz vicdanla imanın sırrına sarılmalısınız” (Timeteosa Birinci Mektup, 3: 9).

Yahudilik ve Hıristiyanlık kaynaklarında vicdanla ilgili yukarıda belirtilen bilgiler, vicdan kavramının anlaşılmasında Tevrat ve İncil’in önemli bir katkısının olduğunu göstermektedir. Zira “Yahudilik ve Hıristiyanlıkta vicdan, Allah’ın bir armağanı olarak kabul edilmektedir” (Bilgiz, 2007: 21). Leirvik (2004), vicdan kelimesinin Yunan ve Latin köklere dayanmakta olduğunu lakin bu kavramın Avrupa ya da Hıristiyan nosyonu olarak ele alınmaması gerektiğini ifade etmektedir.

Kur’an-ı Kerîm’de vicdan kelimesi geçmemekle birlikte birçok ayette, insanda bulunan ve onun iradî fiillerini ahlâk ölçülerine göre denetleyen, iyilik yapmaktan sevinç, kötülük yapmaktan ıstırap duyan bir ahlâkî melekedden söz edildiği, tövbenin de böyle bir vicdanî hesaplaşmanın ürünü sayıldığı görülür (Demir, 2013: 101-102). Kur’an’da vicdanı tanıtan ve onun işlevlerinden söz eden ayetlerde, çoğunlukla “nefs” kavramı odak noktası olarak seçilmiştir (Kasapoğlu, 2003). Kur’an’da insanın psikolojik yapısıyla ilgili olarak en çok geçen kelimelerden nefis, vicdanın tesirini de içine alan geniş bir anlama sahiptir. Nefsin iyilik ve kötülükleri ayırt edebilecek şekilde yaratıldığını, nefsinin arındırmanın ebedî kurtuluşa ereceğini, onu kirletenin ise ziyana uğrayacağını ifade eden ayetlerdeki (Şems 7-10) nefis kelimesi de vicdanı hatırlatmaktadır. Nefisle ilgili ayetleri yorumlayan müfessirler insanda iyiyi kötüden ayırt eden bu yeteneği dinî sorumluluk için şart olarak görmüşler, bu fitrî özelliğin tabiatında fayda ve haz veren şeylere yaklaşma, zarar ve acı veren şeylerden uzaklaşma eğiliminin bulunduğunu söylemişlerdir (Demir, 2013: 101-102).

Şöyle ki; *“Nefse ve ona birtakım kabiliyetler verip de iyilik ve kötülüklerini ilham edene yemin ederim ki, nefisini kötülüklerden arındıran kurtuluşa ermiş, onu kötülüklerle gömen de ziyan etmiştir.”* (Şems 7-10) ayetiyle vicdan anlamını çağrıştıran “nefs” kelimesi “ilham almak” olarak yorumlanmıştır (Kasapoğlu, 2003). Tevbe Suresi 11. âyette; *“Ve (seferden) geri bırakılan üç kişinin de (töbelerini kabul etti). Yeryüzü, genişliğine rağmen onlara dar gelmiş, vicdanları kendilerini siktikça sıkıyordu. Nihayet Allah’tan (O’nun azabından) yine Allah’a sığınmaktan başka çare olmadığını anlamışlardı. Sonra (eski hallerine) dönmeleri için Allah onların töbesini kabul etti. Çünkü Allah töbeyi çok kabul eden, pek esirgeyendir.”* buyrulmaktadır. Burada ise vicdan kavramı “daralmak” anlamında kullanılmıştır (Kasapoğlu, 2003). *“Kitabını oku! Bugün sana hesap sorucu olarak kendi nefsin yeter.”* (İsra, 14) ayetinde ise nefis *“hesap görücü olarak yeterli gelmek”* olarak anlamlandırılmıştır (Kasapoğlu, 2003).

Hadislerde ise vicdan kavramına daha çok kalp kelimesi etrafında temas edilir. Ahlâkî yeteneklerin merkezi sayılan kalp, temiz yaratılmakla birlikte günahlarla kirletilebilir (Demir, 2013: 101-102). İslam itikadına göre insan temiz yaratılmıştır. Mamafih kişi süreç içerisinde bu pak yaratılışı aksi yöne çevirme istidadına da sahiptir. Yani ahlaki yetenek merkezi olarak ifade edilen kalbin temizliği yahut kirliliği kişinin yapıp etmeleriyle şekillenmektedir. Dini öğretiler, yapılan amel-i salihin kalbi temizleyeceği, aksi davranışların yani günahların ise kalbi kirleteceği yönündedir.

Öte yandan hadis-i şeriflerde kalp kelimesi aynen vicdan kavramı gibi hüküm veren mercii olarak da takdir edilmiştir. Şöyle ki; *“Müftüler sana fetva verse de sen yine kalbine danış, fetvanı kalbinden al”* (Darimi, Buyû 2) mealindeki hadis, müsteftinin kendisine verilen ruhsatları kullanıp kullanmamakta serbest olduğu, vicdanını rahatsız eden bir durum bulunduğu takdirde verilen ruhsatları kullanmayabileceği anlamını taşımaktadır (Atar, 1995: 486-496). İslam dini, insanın, aklının ve kalbinin sesini dinleyerek, bizzat kendi iradesi ile kendi ahlakını düzelterip geliştirmesini, böylece ruhunda bir düzen ve ahenk sağlamasını ister. Ferdin ahlakından, herkesten önce yine ferdin kendisini sorumlu tutar (Çağrıncı, 2015: 169).

Dinlerin, vicdan olgusuna yönelik öğretilerine bakıldığında, Yahudilik ve Hıristiyanlık’ta vicdan, öğüt veren, uyarıcı, imana götüren, temiz olan ve yargılayıcı bir iç ses olarak benimsenmiştir. İslam’a göre de

Allah inancı ile vicdan arasında önemli bir bağ vardır. Kuran-ı Kerim’de ve hadis-i şeriflerde vicdan olgusunun işlevselliği çeşitli şekillerde ifade edilmiştir. Buna göre vicdanın, ilhâmi bir uyarı (iç ses), daralmak (vicdan azabı), hesap görücü (müftü, hâkim) olarak ifade edilmesi bize İslam dininin vicdana nasıl bir anlam yüklediğini göstermektedir.

Sonuç olarak, İlahi dinlere göre vicdan, yaratılış itibariyle kişiye Tanrı tarafından verilen, iyiyi ve doğruyu (ahlakiliği) bulma istidadıdır. Kişilerin yahut toplumların zihnindeki iyi ya da kötünün tanımında dinin etkisi yadsınamayacak kadar büyüktür. Zira dinin emir ve yasaklar şeklindeki normatif yapısı kişiyi ve toplumları ahlaklı olmaya yönlendirir. Bu emir ve yasakların, fiiliyata geçmesi sürecinde, akıl ve vicdanla çelişmemesi de dinin kendine muhatap olarak akli ve vicdanı aldığı bir göstergesidir. Öte yandan insanlık tarihi boyunca akıllar tükenip, vicdanlar dumura uğradığında Tanrı insana iyiyi ve doğruyu göstermek için akıllara ve vicdanlara vahiyle hitap etmiş, ahlaki bilincin yinelenmesini (yenilenmesini) sağlamıştır.

b. Felsefi Boyutuyla Vicdan

Felsefe tarihi boyunca vicdan olgusu birçok şekilde tanımlanmaya çalışılmıştır. Bazı filozoflar vicdanı “Tanrı sesi” olarak yorumlarken (Zülliger, 2000), bazıları “uyarıcı ses” olarak yorumlamıştır (Akarsu, 1965).

Sokrates’in hakikati söyleyen Tanrısal sesini, bizi doğru yoldan çıktığımızda uyaran vicdanın ikaz edici alarm zilleri olarak yorumlamak mümkündür. Eğer kişinin daimonu¹ iyi ise yanlıştadır, bu da ona iç huzuru ile gelen bir mutluluk verir. Eudaimionia sözcüğü vicdanı rahat olmak, içi ile barışık olmak demektir. Grekçe eu, iyi denge anlamına gelir. İçi ile dışı barışık olan, vicdanı rahat olan mutludur. Bu manada Eudaimionia, kişinin yapması gereken insanlık ödevini gerçekleştirdiğinde iç huzuru bulması, vicdanı ile barışık yaşamasıdır. İşte mutluluk böyle bir nihai amaçtır (Poyraz, 2016: 60).

Platon’da ise vicdan kavramına “Niçin ahlaklı olmalıyız?” sorusunun yanıtında rastlıyoruz. Platon’a göre, mutlu olmak için ahlaklı olmalıyız. Zira ruhtaki adalet, bilgelik, cesaret ve ölçülülük gibi erdemlerin uyumu vicdan ile barışık yaşamaktan geçmektedir (Poyraz, 2016).

¹ Sokrates’e göre “daimon” zaman zaman kendini duyuran tanrısal iç ses ya da vicdandır.

Vicdanın doğuştan ve Tanrı vergisi olduğunu savunan Jean-Jacques Rousseau, "Emile ya da Eğitim Üzerine" adlı eserinde vicdanı ruhun sesi, tutkuları ise bedenın sesi olarak tanımlamış ve aklın insanı çok sık aldattığı lakin vicdanın asla insanı aldatmayan bir olgu olduğunu ifade etmiştir. Yine Rousseau, vicdanın bir duygu olduğunu, kişide iyiyi isteme ve kötuden kaçma bilgisine sahip olması isteminin doğal olduğunu, bu bilincin de zekadan ziyade duygularla mümkün olduğunu, duyguların da doğuştan geldiğini savunmuştur. Öte yandan iyiliği tanıma sürecinde aklın, vicdanla birlikte hareket etmesi gerektiğini de reddetmez (Rousseau, 2009).

Ve yine Rousseau, vicdanı, "Öyleyse, ruhlarımızın derinliklerinde doğuştan gelen bir adalet ve erdem ilkesi var ve -kendi ilkelerimize karşın- eylemlerimizi ve başkalarının eylemlerini bu ilkeye göre iyi ya da kötü olarak değerlendiriyoruz. İşte ben bu ilkeye vicdan diyorum." (Rousseau, 2009: 15) şeklinde tanımlamıştır. Rousseau'nun vicdana dair meşhur hitabı ise şu şekildedir: "Vicdan, vicdan! Tanrısal içgüdü, ölümsüz ve göksel ses, bilgisiz ve dar görüşlü, ama zeki ve özgür bir varlığın güvenilir rehberi; insanı Tanrı'ya benzer kılan, iyilikle kötülüğün yanılmaz yargıcı!" (Rousseau, 2009: 218).

Immanuel Kant ise vicdanı tanımlarken öncelikle insanın ahlaken iyi ya da kötü tabiatlı bir varlık olup olmadığını sorgulamıştır. Sonuç olarak insanın ne iyi ne de kötü bir tabiata sahip olduğunu, tabiatı itibarıyla ahlaki bir varlık olmadığı kanaatine sahip olmuştur. Lakin kişinin aklı, ödev ve yasa fikrine vakıf olduğu takdirde ahlaki bir varlık olacağını ileri sürmüştür. Kant içimizdeki yasaya vicdan der. Vicdanı kişinin üzerindeki bir yargı mercii olarak ifadelendirir. Öte yandan bu yargı mercii yani vicdanı, Tanrı temsilcisi olarak görür. Şöyle ki bu savın; kişi vicdanını Tanrı temsilcisi olarak görmemiş olsa, vicdanın kınamalarının sonuçsuz kalacağına bağlar (Kant, 2007). Gül'ün (2008), "Vicdanın "Ne" liği Üzerine; Rousseau-Kant Örneği" adlı çalışmasında Kant'ın ahlak ve vicdan ilişkisi bağlamındaki açıklamaları, vicdan olgusunu anlamlandırmaya yönelik önemli bilgiler içermektedir. Bu kapsamda; Kant'ın ahlak yasası, insana ödevden çıkan eylemler yapmasını emreder. Ödev de bir bakıma aklın sesini, insanın en yüksek değerini dile getirir. Ödev ahlakının özünü oluşturan "iyi istenç" ise, bizatihi kendisi iyi olan, başka değerli olan şeylerin kötüye kullanılmasına karşın kendisinin mutlak değeri olan, yani doğrudan

doğruya her koşul altında iyi olarak görülebilecek olan bir şeydir. Eylemlerin ahlaki bakımdan değerlendirilmesinde başvurulan ölçüt kuşkusuz ki, “iyi istenç” tir. Vicdan dediğimiz şey de tam burada ortaya çıkmaktadır. Yani, neyin iyi ya da kötü olduğunu, neyin insan doğasına uygun olup olmadığını ve ahlaki eylemin sınırlarının nasıl çizilmesi gerektiğini ortaya koyar (Gül, 2008: 71).

Kant etkisini yansıtan modern İslam ahlakçılarından biri Ahmet Hamdi Akseki'dir (Yaran, 2014: 63). Akseki, Kant'ın vicdanın ortaya çıkış noktasına şunları ilave eder. “Vicdanın verdiği hükümler ya niyetler ve maksatlardır; başka bir deyişle, fiilin yapılmasından öncedir. Yahut fiil yapıldıktan sonradır. Birinci surette vicdan, failden çıkacak fiilin hayır veya şer olduğunu muhakeme eder ve onu yapmanın iyi veya kötü olacağını tayin eder. İkinci surette, fiil iyi ise güzel bulup beğenir, kötü ise ayıplar ve beğenmez. Vicdan bu hükümleri verdikten sonra bizde birtakım ahlaki duygular husule gelir. Mesela vicdanın hükmü niyet ve maksatlara ait ise, bu hüküm bizde bir muhabbet hissi yahut bir nefret hissi doğurur. Eğer meydana gelen bir fiil kendi üzerine ise, o zaman fiilin faili biz olduğumuza göre, bir zevk veya pişmanlık duyarız; başkası olursa bir temayül veya nefret hissederiz. Demek ki vicdanın hükmü, yalnız hayır ve şerri tayinden ibaret olmayıp, onların yapılması zorunlu veya sakınılması zorunlu olduklarını da gösteriyor” (Akseki, 1979: 107).

Vicdan ile ilgili soru ve sorunlar, filozofların zihnini çokça meşgul eden meselelerden biri olmuştur. Filozofların vicdan olgusuna ilgilerinin dereceleri zaman zaman değişse de vicdan olgusu, her dönem farklı şekillerde sorgulanmış ve tanımlanmıştır. Nitekim bu sorgulamadaki istikrarlı tutumun sebebi vicdanın, kişide ahlaki bilinç ve davranışların gelişmesi ve pratiğe geçmesiyle çok yakın bir ilişkisi olmasından kaynaklanmaktadır.

Grek filozofları vicdanın davranış öncesi ilahi uyarıcı sesine dikkat çekmişlerdir. Günümüzde ise ahlakilik ve vicdan kavramı teolojik ahlak ve etiği ile beraber kullanılır hale gelmiştir (Arpacı, 2015: 39). Öte yandan “Vicdanın temel unsuru nedir?” sorusu bağlamında da filozofların ikiye ayrıldığını görmekteyiz (Topçu, 2005). Buna göre Rousseau, aklın bilme ve muhakeme sürecinde etkisini yadsımamakla birlikte vicdanın temel unsuru olarak duyguyu görür. Kant ise bu görüşün karşısındadır. Ona göre vicdanın temel unsuru akıldır. Ahmet Hamdi Akseki ise Kant'ın vicdan tanımına, vicdanın ortaya çıkış noktasında, vicdanın iki ayrı

görevi olduğu savını ilave eder. Akseki, vicdanı, failin fiili yapmasının öncesi (niyet) ve sonrası (hükümler) olarak ele almıştır (Akseki, 1979).

c. Psikolojik Boyutuyla Vicdan

Psikoloji bilimi çerçevesinde, gelişim psikologları, insanın ahlaki gelişimi hakkında pek çok görüş bildirmiş ve gelişim teorileri ortaya koymuşlardır. İnsanın iç dünyasında bir duygu, bir yeti, bir mekanizma olarak beliren vicdanın, oluşum ve gelişim aşamalarına, işleyişine bazı psikolojik öğelerin dahil olduğu görülmektedir (İmamoğlu, 2010: 133). Çocukta ahlak gelişiminin başlaması vicdanın uyanmasına bağlı bulunmaktadır. Nitekim psikologlar genel olarak “ahlaki gelişim” terimini, davranışı kontrol eden içsel ölçütlerin kazanılmasını anlatmak için kullanırlar (Hökelekli, 2007: 626).

Ahlak gelişimi deyince araştırmacıların insanın ahlaki davranışlarıyla ilgili olarak odaklandıkları üç alan sayılabilir. Buna göre araştırmacıların ilgi alanları şunlardır:

1. Ahlaki düşüncelerin ve yargıların gelişimi(bilişsel boyut)
2. Ahlaki duyguların ve değerlerin gelişimi(duygusal boyut)
3. Ahlaki davranışların gelişimi (davranışsal boyut) (Çiftçi Arıdağ, 2010: 149).

Bilişsel gelişim kuramı ile ilk akla gelen araştırmacılardan Kohlberg'in ahlak gelişimi kuramında, ahlaki davranışın en temel belirleyicisi ahlaki yargılama yeteneğidir. Kohlberg ahlak gelişimi kuramını oluştururken, Piaget'nin görüşlerini temel almıştır. Dolayısıyla ahlak gelişimi için bilişsel gelişimin zorunlu olduğunu savunur ve yine Piaget gibi bireyin güncel ahlak gelişim evrelerini belirlemek amacıyla ahlaki ikilemlerden oluşan öykülerden yararlanmıştır. Kohlberg deneklere öyküleri verdikten sonra anlatılan durumla ilgili bir karar vermelerini ister. Verilen kararlar ölçülmek istenen kararın doğruluğu, yanlışlığı değil; çözüm aşamasında deneğin dayanak noktalarıdır. Yani bu bir akıl yürütme sürecidir ve bu süreç Kohlberg'e deneğin ahlaki gelişim düzeyinin ipuçlarını vermektedir. Elde edilen veriler uygun evre kategorilerine yerleştirilerek kodlanır. Kohlberg'in sisteminin temel direği ise ardışık evreleridir. Her evre tutarlı bir ahlak felsefesini temsil eder. Kohlberg'in ahlaki gelişim kuramı üç düzey ve altı evreden oluşmaktadır (Çiftçi Arıdağ, 2010; Ergin ve Yıldız, 2010; Öngen, 1989). Kohlberg oluşturduğu ahlak sisteminde vicdan olgusuna altıncı evrede yer vermiştir. Şöyle ki altıncı evre, evrensel ahlak ilkeleri eğilimi

evresidir. Bu evrede, birey tüm insanların eşit olduğu ilkesinden yola çıkarak kendi ahlak ilkelerini başkalarından bağımsız olarak belirlemektedir. Doğru ve yanlış, ahlaki erdem olarak kişinin kendi vicdanı tarafından ve kendi geliştirdiği ahlaki ilkeler ile belirlenmektedir (Yıldız, 2010: 218). Ona göre zihinsel evrelerin gelişimine paralel olarak sosyal ahlak evreleri de kazanılmaktadır. Ahlaki yargı, kişinin kendisi için istediğini başkaları için de isteyebilme; başkalarının haklarını, kendi haklarına karşın tartmasıdır ki bu da rol alma yeteneğini gerekli kılar (Hökelekli, 2007: 628).

Ahlak gelişimi konusunda ahlakın duygu boyutu ile ilgili psikanalitik kuramın temsilcisi Freud ise ilk defa “narsizm” üzerine ve “Scheber Vakası” (Freud, 2012) adlı çalışmasında vicdandan söz etmiştir. Ona göre vicdanın görevi egoyu gözlemek ve ego ideali ile ölçmektir. Freud, ego idealiyle süper egoyu eşanlamda kullanmaktadır. Süper ego kişinin ahlaki yönünü temsil eder. Şöyle ki süper ego, egonun denetimli halidir. Bu denetim ego döneminde anne-babanın emir ve yasakları doğrultusundadır ancak çocuk büyüdükçe anne-babanın yerini öğretmenler ya da diğer otoriteler alır. Sonrasında bu denetim vicdan formuna bürünmektedir. Vicdanın talepleri ve egonun aktüel performansı arasındaki gerilim, bilinç dışı bir suçluluk duygusu olarak yaşanır. Vicdan ya da bilinçdışı suçluluk duygusu, aynı zamanda süper egonun egoya hükmetme biçimidir (Freud, 2012: 17). Yani, süper ego, insanın vicdani yanını oluşturur. Ancak süper ego genelde suçlayıcı bir tavır takınır. Bu nedenle insanın psikolojik sağlığının yerinde olabilmesi için süper egonun insanileştirilmesi gerekmektedir (Akbaba, 2012: 170-171).

Konuyu davranışsal boyutuyla ele aldığımız takdirde, metodolojik açıdan aralarındaki bariz farklılıklara rağmen sosyal öğrenme teorisi ve psikoanalitik yaklaşımın örtük temel kabuller itibariyle birbiriyle benzerlikler taşıdığını görmekteyiz. Çünkü ahlaki normlar, kültürdeki mevcut, hakim beklentilerle eşit görülür. Birey, dışsal sosyalleşme etkilerinin bir ürünü olarak kabul edilir. Kuralları izlemenin motivi çıkarın/kârın maksimize edilmesidir. Birey negatif dışsal (ceza) ya da negatif içsel (vicdan azabı) yaptırımlarından kaçınmaya çalışır (Çiftçi Arıdağ, 2010: 174).

Vicdan, ahlaki iyiyi, kötüden ayırt etme melekesidir. Birçok düşünürü göre doğuştan var olan bu meleke, kişiye ahlaki tercihlerinde rehberlik eder. Bireyin davranışlarında yapıp etmelerini yargılar. Kişiye

iyi ve güzel işler yaptığında mükafat olarak iç huzur, ahlaki anlamda kötü işler yaptığında ise ceza olarak suçluluk duygusu yaptırımında bulunur. Soyut bir kavram olan vicdan kimi düşünüre göre iç ses, kimi düşünüre göre ise Tanrı'nın sesidir. Görüşlerin ortak noktası ise ahlaki bir yargı mercii olmasıdır.

Bireyin ahlakiliğinin temelinde önemli bir yer teşkil eden vicdanın doğru bir rehber olabilmesi için eğitilmesi ve terbiye edilmesi gerekmektedir. Vicdanın tebiyesi bireyin gelişim süreciyle paralellik arz etmektedir. Dolayısıyla aile, okul ve toplumun da işekoşulduğu bilinçli bir eğitim metodu uygulanmalıdır.

II. Vicdanın Değerler Eğitimindeki Yeri

Birey dünyaya fiziksel, zihinsel ve duyuşsal anlamda bir eğilime sahip olarak gelse de gelişmeye, dolayısıyla eğitmeye muhtaçtır ve bu ihtiyaç hayat boyu devam eden bir süreçtir. Kişinin zihinsel ve fiziksel gelişimi kadar değer merkezli bir ahlaki yapıya sahip olabilmesi için içsel serüvenini de azami derecede önemsemesi ve geliştirmesi gerekmektedir. Zira evrenin tek akli ve iradi varlığı insandır ve evrenin en değerlisidir. Bu durum Kuran-ı Kerim'de "*Gerçekten biz, ademoğlunu şerefli kıldık...*" (İsra, 70) şeklinde ifade edilmiştir. İnsanoğlunun şerefi bizzat kendisinden kaynaklanmaktadır. Bireyin kendi değerini keşfetmesi için özünde doğuştan var olan vicdan olgusunu eğitmesi ve kendine rehber edinmesi gerekmektedir. Bireyde içkin olarak var olan değerler ancak kişinin kulak verdiği iç sesi, akli ve iradesiyle ortaya çıkabilir.

Vicdan ahlak eğitiminin en etkili araçlarından. İnsanı, herkesten uzak, hiçbir cezaya veya azara uğramayacağından emin olduğu durumlarda bile fenalık yapmaktan alıkoyabilir. Bunun için, kişileri, aydınlık ve dürüst vicdanlara sahip olarak yetiştirmek, ahlak terbiyesinin hem aracı hem amacı sayılmalıdır (Bilgin ve Selçuk, 1999: 113). Şöyle ki, Arpacı (2015: 72) "Vicdan gelişimi ve ahlaki gelişim kavramları birbiriyle ilişkilidir. Hatta ahlaki gelişimin ilk aşamasını vicdanın uyanmasına bağlayan psikologlar vardır. Çünkü ahlaki gelişim, sosyal normların içselleştirilmesi olarak değerlendirildiğinde, vicdanın ahlaki gelişimin temel taşı olduğunu görürüz." şeklinde ifade etmiştir.

Vicdan, ahlak ve değerler eğitimi ilişkisine dair Hökelekli (2007: 634) "Ahlaklılık, kişinin kuvvetli bir vicdana sahip olmasıdır. Vicdanlı insan, kendi içinde kendi davranışlarını idare ve kontrol eden bir

mekanizma kurmuştur; bu mekanizma gelişigüzel değil de sistemli olduğu için, davranışlarda tutarlılık meydana gelir. Vicdanlı insan için, sahip olduğu ahlaki kural ve değerlerin her yerde ve her zamanda geçerli olduğuna inandığı evrensel bir değeri vardır.” diyerek değerler eğitiminde vicdanın önemine vurgu yapmaktadır.

Vicdanın işi insanın niyet ve davranışları hakkında yargıda bulunmaktır. Vicdan bir davranış hakkında hükümde bulunduğu zaman iyi ya da kötü gibi kavramlarla yargısını ortaya koyar. Vicdan mekanizmasının işleyişi insanın iç dünyasında cereyan eder. Vicdanı tarif edenler onu değer kavramıyla ilişkilendirmeden geçmez. Çünkü vicdan birey davranışlarını ahlak değerlerine göre yargılar (Kasapoğlu, 2003: 132). Bu bağlamda akla gelen, “Tercihlerimizde rehberlik eden ve yapıp etmelerimizde bizi yargılayan vicdan; niçin, nasıl, hangi parametreye göre tercihlerimizde bize rehberlik eder ve bizi yargılar?” sorusuna, yapılan araştırmalar sonucunda verilen mutabık cevap, “ahlaki değerler” şeklindedir.

Öte yandan zihinlere takılan bir diğer soru ise “Ahlaki değer ya da değer nedir?” sorusudur. Bu soruya Hökeleki (2011: 226) kısaca şu şekilde cevap vermiştir. “Neyin, hangi ve nasıl davranışların iyi , güzel , doğru ve kutsal, olduğuna dair inanç ve kabullerimizdir. Değer; ‘İyi insan , iyi dindar, iyi vatandaş, iyi anne baba, iyi öğretmen kimdir ve nasıl olmalıdır?’ sorusuna cevap oluşturan niteliklerdir. Değer insanın kendine özgü yeteneklerinin, iyi ve olgun insan olma kapasitesinin ortaya çıkmasına katkıda bulunan, hayatı geliştirip yücelten ve kişiliğimizin merkezinde yer alan manevi bir olgudur. Değerler davranışlarımıza rehberlik eder; eylemlerimizi ve yargılarımızı, anlık hedeflerimizi daha üst hedeflere taşıyarak, nihai anlamda nasıl olmamız, nasıl davranmamız gerektiğini bize bildirir.” Kızılabdullah (2015: 266) ise vicdan ve değer ilişkisine dair vicdanın diğer tüm değerleri içine alan üst bir meleke/yeti olarak anlaşılması gerektiğini, bir otokontrol mekanizması olduğunu ifade etmektedir.

Dolayısıyla değerler eğitiminde vicdanın fonksiyonunu şu şekilde ifade etmek mümkündür. Vicdan kişinin değer tercihinde, yapıp etmelerinin öncesi ve sonrasında bir kontrol mekanizmasıdır. Doğuştan var olduğu kabul edilen vicdan gelişmişliği bireyin değer eğitiminin ilk basamağıdır. Değerler eğitiminde yol alabilmek vicdan mekanizmasının sağlıklı çalışması ile paralellik arz eder. Literatürde bahsi geçen değerler eğitimi yaklaşımlarını aynı zamanda vicdan eğitimi ve gelişimi için de

işe koşmak mümkündür. Öte yandan vicdan eğitimi ve gelişimini tamamlamış bireylerin verilmek istenen değerlere hazır bulunuşluluğu yadsınamaz bir gerçektir. Bu bağlamda, değerler eğitiminin ilk basamağı terbiye edilmiş bir vicdandır, diyebiliriz. Vicdan mekanizması sağlıklı çalıştığı sürece ailenin ve çevrenin çocuğa vermek istediği değerler bireyde herhangi bir zorlamaya mahal bırakmadan içselleşecektir. Zira Kaymakcan ve Meydan'ın da (2016: 23) ifade ettiği gibi “Değerler eğitiminin asıl amacı bireyin dış etkenler tarafından yönetilmesi yerine kendi kendisinin yönetimini sağlamak, dış ahlaktan iç ahlaka ulaşmaktır.”

a. Ailede Vicdan ve Değerler Eğitimi

Değer merkezli bir hayat için insan eylemlerini değerler yönlendirmelidir. Bunun mümkün olabilmesi için öncelikle vicdanın rehberliğinde değerlerin içselleştirilmesi, içselleştirilen değerlerin herhangi bir dışsal kontrole gerek kalmadan yani vicdanın rehberliği ve muhasebesi sonucunda kendiliğinden davranışa dönüşmesi gerekmektedir. Vicdan eğitimi gerçekleşmiş, yapıp etmeleri değerli olan bireyler toplumsal mutluluğa kaynaklık etmiş olurlar. Bu değerler ise nesilden nesile aktarıldığı sürece medeniyetler uzun ömürlü olur. Kişinin değer kazanmasında ve değerlerin nesilden nesile aktarılmasındaki en önemli paydaşlar aile ve okuldur.

Çocukta vicdan eğitiminin, değerler eğitiminin temeli ve bir parçası olduğundan hareketle, günümüz dünyasının hızlı değişimi, gelişimi ve yoğunluğu ailenin çocuk üzerindeki rehberlik görevini zaafa uğratmış olsa da çocuğun eğitim serüveninin başladığı en önemli ve en doğal ortamı ailedir. Aile, çocukların maddi ihtiyaçlarının karşılandığı kadar manevi ihtiyaçlarının da tatmin edilmesi gereken, gözlerini hayata açar açmaz kendine model aldığı, anne ve babasının kurallarıyla vicdanını eğittiği bir müessesedir.

Zulliger (2000: 57) vicdan oluşumunu çocuğun gelişim süreci içerisinde aldığı eğitime bağlar. “Çocuk, başındaki eğiticileri ve onların ahlaksal buyruklarını bilinçsiz yoldan içine aktarır ve sonradan bu buyrukları kendi içinden gelen bir ses gibi algılar; bütün dünyayla arasında kurulacak bağlantı ve bu bağlantının kendisine yükleyeceği yükümlülükler konusundaki bilgisinin artması sonucunda kimi ahlaksal buyruk ve istekleri ileride içine aktarır benimser. Ancak, kendileri fark etsin ya da fark etmesin, vicdan eğitimi konusundaki ilk yapı taşlarını

anne ve baba koyar. Vicdanın çekirdek bölümü erken çocuklukta ve aile ocağında gelişir, sonradan bu çekirdek çevresinde yavaş yavaş başka katmanlar da oluşur.” şeklinde ifade eder.

Çocuklarda vicdan, yani iyi ve fenanın ayırımı, başlangıçta, anne-babaların veya onların yerini tutan kişilerin emir ve yasaklarından ibarettir. Kendi akıllarının ve kalplerinin henüz bir katkısı yoktur. Çocuklar büyüdükçe, kendi kalplerinden ve akıllarından emir almaya başlarlar. Anne-babalarını, öğretmenlerini, diğer yakınlarını üzen veya sevindiren şeyler, onların kendi geliştirecekleri iyi veya fena anlayışlarına temel olacaktır. Daha sonra kendine veya başkasına saygı, kişilik, görev ve sorumluluk, erdem, din gibi fikirleri yavaş yavaş teşekkül ettikçe anlayışlarını geliştirip genişleteceklerdir (Bilgin ve Selçuk, 1999: 113).

Çocuklar üzerinde yapılan araştırmalar, geliştirilen ahlak kuramları, çocukların özellikle 11-12 yaşlarına kadar dış ortamdan çok etkilendiklerini ve anne-babaların doğrudan ya da dolaylı etkilerinin çocukların kişiliği ve karakter yapıları üzerinde önemli ölçüde yer ettiğini göstermektedir (Kızılabdullah, 2015: 263).

Anne ise en önemli ahlaki özdeşleşme objesidir. En kuvvetli vicdan, ancak iyi davranışlar yapınca sevgi gören ve genellikle annesi tarafından sıcak karşılanan çocuklarda görülmüştür. Bu durum, annenin temel bağlanma objesi olmasıyla açıklanabilir. Bedensel ihtiyaçları yanında çocuğun sevgi, şefkat ve ilgi gibi ruhsal ihtiyaçlarının karşılanmasında en etkin rolü üstlenmiş olan annenin disiplin anlayışı, çocuğun vicdanının şekillenmesinde derin izler bırakır. Bunun yanında, elbette ki babanın disiplin ve otoritesinin, güç ve aktivitesinin çocuğun vicdan gelişiminde, annenin rolünü bütünleyici bir etkisi bulunmaktadır (Hökeleli, 2007: 636). Vicdan sahibi çocuklar yetiştirebilmek her şeyden önce çocuk yetiştirmenin temel ilkelerine uymayı gerektirir. Bu temel ilkeler, sağlıklı iletişim kurabilen, sorunlar karşısında uygun çözümler üretebilen, zorluklarla baş edebilen, çeşitli travmaları başarıyla atlatabilen birer erişkin olmasını sağlayacak olan temel ilkelerdir (Arpacı, 2015: 75).

b. Okulda Vicdan ve Değerler Eğitimi

Bireyin ailesinden öğrendiği değerler hayatının sonuna kadar ona rehberlik edecek değerlerdir. Zamanla bireyin bu değerleri geliştirmesinde etkin olan bir diğer etkili değer eğitimi paydaşı ise okuldur. Zülliger'e göre (2000) “Çocukta yetenek halinde var olan

vicdanın uyandırılıp geliştirilmesi, bir eğitim sorunudur". "Kohlberg ise bireyin bulunduğu ahlak evresine inip içinde bulunduğu evrenin kısıtlamalarını ve yetersizliklerini tartışma ve davranış yoluyla göstererek bireyi bir sonraki evreye geçirmek için güdülemeyi eğitimcilerin görevi olarak görmektedir." (Öngen, 1989: 302).

Okullarda değerler eğitiminin önemini Hökeleli (2011: 288) şu şekilde ifade etmektedir; "İyi karakter, ahlaki değerleri anlama, onları içselleştirme ve onlar doğrultusunda davranmayı kapsar. Bunun için de çocuk ve gençlerin öğrenmeye, rehberliğe, yönlendirmeye ve uygun rol modellerle karşı karşıya kalmaya ihtiyacı vardır. Öğrenim çağındaki her bireyin uygun ahlaki ve insani kararlar almasına, öğrendiği değerleri davranış haline dönüştürmesine yardımcı olmak, okulun görevleri arasındadır.

Geçmişteki eğitim programlarında ahlak eğitimi ve karakter eğitimi olarak karşımıza çıkan değer kazandırma eyleminin günümüzdeki yaygın ismi değerler eğitimidir. Değerler eğitimi, en basit şekliyle değerleri öğretmek için açık bir girişim olarak tanımlanabilir (Keskin, 2008: 2). Ekşi (2003: 84) ise okulda değerler eğitimi şu şekilde tanımlamaktadır "İyi bir karakter yapılanması için okulda yapılması gereken değerler eğitimi en genel anlamıyla, örtük veya açık program aracılığıyla, yetişen yeni nesle temel insani değerleri kazandırma, değerlere karşı duyarlılık oluşturma ve onları davranışa dönüştürme konusunda yardımcı olma gayretinin ortak adıdır".

Zengin'in (2017: 9) değerler eğitiminin okullarda pratikte uygulama sürecine teklifi şöyledir. Birinci adım olarak öğrencilere değerlerin içeriğini öğretmek, onlara toplumda var olan ahlaki değerler ile ilgili bilgi vermek bir başlangıç olarak kabul edilebilir. İkinci adım olarak, öğrencilerin okulda elde ettikleri bilgi ve değerleri günlük yaşama nasıl aktarabileceklerine odaklanıp bu konuda değerleri hayata aktarabilecekleri yetenekleri kazanmalarını temin etmek gereklidir. Üçüncü adım olarak da, öğrencilerin değerlerle ilgili elde ettiği bilgi ve geliştirdiği yetenekleri sınıf ve okul dışında uygulayabileceği girişim ve teşebbüsler oluşturulmalıdır.

Bu bağlamda, okulda vicdan ve değerler eğitiminde ilk olarak vicdani farkındalığın oluşması için değerler hakkında bilgilendirilme yapılmalıdır. Bir diğer aşamada ise öğrencinin vicdan muhasebesi de yapabileceği değerleri günlük yaşama aktarabilme süreci başlamalıdır.

Son aşama ise vicdanın hakem/ hâkim rolünü üstlendiği değerlerin sınıf ve okul dışında uygulama aşamasıdır ki bu noktada öğrenci artık davranışlarına değer merkezli yön verebilmelidir.

Sonuç

Literatürde vicdan olgusu kavramsal olarak, ahlaki disiplin merkezi yahut iyiyi ve kötüyü birbirinden ayırmaya yarayan içsel bir meleke olarak görülmüştür. Kimi düşünür vicdanı yapıp etmelerimiz öncesi rehber olarak tanımlarken kimi de fiiliyat sonrası hüküm koyan bir hâkim/hakem olarak tanımlamıştır. Bu ahlaki yargı mercinin hükümlerini birey, günlük hayatında, vicdan azabı veya vicdan huzuru gibi terkiplerle ifadelendirmektedir.

Vicdan rehberlik ederken yahut yargılarken belli başlı normlarla hareket etmektedir. Bu normların berirlenmesinde din oldukça etkili bir paydaştır. Zira yaptığımız literatür taraması sonucunda ilahi dinlerde Tanrı'nın vahiy aracılığıyla bireyin aklına ve vicdanına hitap ettiğini görmekteyiz.

Vicdanın mahiyetine dair ise filozoflar iki görüş benimsemişlerdir. İlk görüşe göre vicdan Tanrı tarafından kişiye doğuştan bahşedilen bir melekedir ki vicdanı iç ses veya Tanrı sesi olarak tanımlamışlardır. İkinci görüşe göre ise vicdan tecrübe ile elde edilen ahlaki yetkinliktir. Filozoflar vicdanın kaynağının duygu mu yahut akıl mı olduğu konusunda da çeşitli fikirler öne sürmüşlerdir.

Psikologlar, ahlaki donanımın olgunlaşması için kişinin kuvvetli bir vicdana sahip olmasını savunmuşlardır. Zira güçlü bir vicdana sahip olan insan kendi davranışlarını kontrol edebilir. Bu kontrol mekanizması ise kişinin yapıp etmelerini değerli ve tutarlı kılar.

Vicdanı, ister kişiyi iyiye ve doğruya yölendiren içsel bir rehber olarak istersek de kişinin ahlaki değerlerini kazanması ve davranışa dönüştürmesi sürecinde ikna ve yargılama gücü olarak ifade edebiliriz. Nihayetinde değerler eğitiminde vicdan, hem araç hem de amaç olmalıdır. Zira değerler eğitiminin amacı daha önce de ifade ettiğimiz gibi dış ahlaktan iç ahlaka ulaşmaktır. Vicdanın gerek rehberlik özelliği gerekse de yargılama gücü özelliği kişinin değer tercihlerinde ve değer kazanımında etkin bir konumdadır. Dolayısıyla din, aile, okul ve çevre faktörlerinin katkısıyla eğitilen bir vicdan, değerler eğitiminin temel taşıdır. Kişinin vicdanına hitap etmeyen hiçbir değer kazanılmış sayılmaz.

Kaynakça

- Akarsu, B. (1965). *Ahlak Öğretileri 2*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Akarsu, B. (1974). *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İnkılap Kitabevi Yayın.
- Akbaba, S. (2012). Ahlak ve Gelişimi. Y. Özbay ve S. Erkan (Ed.). *Eğitim Psikolojisi*. (3. Baskı) (ss. 165-203). Ankara: Pegem Akademi.
- Akseki, A. H. (1979). *Ahlak İlmi ve İslam Ahlakı Ahlak Dersleri*. A. A. Aydın. (Düz). Ankara: Nur Yayınları.
- Arpacı, M. (2015). Çocuklarda Vicdan Eğitimi. İstanbul: Sade Ozalit.
- Atar, F. (1995). Fetva. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (c. 12, ss. 486-496). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Bilgin, B. ve Selçuk, M. (1999). *Din Öğretimi*. Ankara: Gün Yayıncılık.
- Bilgiz, M. (2007). *Kur'an Açısından Vicdan ve Değeri*. İstanbul: Beyan Yayınları.
- Binbaşıoğlu, C. (1987). *Eğitim Psikolojisi*. Ankara: Binbaşıoğlu Yayınları.
- Çağrı, M. (2015). *Ana Hatlarıyla İslam Ahlakı*. İstanbul: Ensar Yayınları.
- Çiftçi Arıdağ, N. (2010). Ahlak Gelişimi. A. Kaya (Ed.). *Eğitim Psikolojisi*. (5. Baskı). (ss. 141-184). Ankara: Pegem Akademi.
- Darimi, Ebu Muhammed Abdullah ibnu Abdirrahman. (1992). *Sunenu'd-Darimi*. (ö. 255 H.). İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Demir, O. (2013) Vicdan. *İslam Ansiklopedisi*. (c. 43, ss. 102-100). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Ekşi, H. (2003). Temel İnsanî Değerlerin Kazandırılmasında Bir Yaklaşım: Karakter Eğitimi Programları. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 1 (1), (ss. 79-96).
- Foulguie, P. (1994). *Pedagoji Sözlüğü* (Çev. Cenap Karakaya). İstanbul: Sosyal Yayınları.
- Freud, S. (2012). *Narsizm Üzerine ve Schreber Vakası*. (Çev. Banu Büyükkal ve Saffet Murat Tura). İstanbul: Metis Yayıncılık.
- Gül, F. (2008). Vicdanın "Ne" liği Üzerine: Rousseau-Kant Örneği. *Kayı Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Bölümü Dergisi*, 11, 69-76.
- Güngör, E. (1995). *Ahlak Psikolojisi ve Sosyal Ahlak*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Haynes, C. C (2009). *Schools of Conscience. Educational Leadership*. 6-13.
- Holtam, B. (2012). *A Matter of Conscience A New Vocabulary for Moral Education*. Rotterdam: Sense Publishers.

- Hökelekli, H. (2007). Çocukta Ahlak Gelişimi ve Eğitimi. R. Kaymakcan ve M. Uyanık (Ed.). *Teorik ve Pratik Yönleriyle Ahlak* (ss. 625-642). İstanbul: Dem Yayınları Ensar Neşriyat.
- Hökelekli, H. (2011). *Değerler Psikolojisi ve Eğitimi*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- İmamoğlu, A. (2010). Vicdan Kavramının Psiko-Sosyal Tahlili. *Akademik İnceleme Dergisi*, 5, 127-143.
- Kant, I. (2007). *Eğitim Üzerine*. (Çev. Ahmet Aydoğan). İstanbul: Say Yayınları.
- Kasapoğlu, A. (2003). "Kur'an'a Göre Vicdanın Kaynağı ve İşlevleri." *Akademik Araştırma Dergisi*, 8, 131-162.
- Kaymakcan, R. ve Meydan, H. (2016). *Ahlak Değerler ve Eğitimi*. İstanbul: Dem Yayınları.
- Keskin, Y. (2008). *Türkiye'de Sosyal Bilgiler Öğretim Programlarında Değerler Eğitimi: Tarihsel Gelişim, 1998 ve 2004 Öğretim Programlarının Etkinliğinin Araştırılması*. Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Kızılabdullah, Y. (2015). Ahlak Öğretiminde Aile: "Vicdan" Örneğinde Bir Model Denemesi. A. Ünal (Ed.). *Geçmişten Geleceğe Ahlak*. (ss. 261-274). Bartın: Karınca Creative Ajans Matbaacılık.
- Koç, Z. H. (2015). *Vicdan Ahlakı ve Teolojik Temelleri*. Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meali. (2000). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kutsal Kitap (Tevrat, Zebur, İncil). (2013). Korean Bible Society: Yeni Yaşam Yayınları.
- Leirvik, O. (2013). Hoşgörü, Vicdan ve Dayanışma: Ahlak ve Din Eğitiminde Küreselleşen Kavramlar. R. Kaymakcan, S. Kenan, H. Hökelekli, Z. Ş. Arslan ve M. Zengin (Editörler) *Değerler ve Eğitimi*. (ss. 533-553). İstanbul: Dem Yayınları.
- Locke, J. (2000). *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Deneme* (Çev. Meral Delikara Topçu). Ankara: Öteki Yayınevi.
- Lyons, W. (2009) Conscience-An Essay in Moral Psychology. *Philosophy*. (84), 477-494.
- Mutçalı, S. (2014). *Arapça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Dağarcık.
- Poyraz, H. (2016). İnsanın Kendini Gerçekleştirme Olarak Ahlak. Ö. Türker (Ed.). *Ahlakın Temeli*. (ss. 55-66). Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Rıfat, A. (1305). *Tasvir-i Ahlak*. İstanbul: (yy).

- Rousseau, J. J. (2009). *Emile Ya da Eğitim Üzerine* (Çev. Yaşar Avunç). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Saltuklu, Z. (2014). *Vicdan*. Erzurum: Fenomen Yayıncılık.
- Türk Dil Kurumu. (2015). *Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK.
- Topçu, N. (2005). *Ahlak*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Yaran, C. S. (2016). Ahlakın Temelleri ve "Hakla Kal" Önerisi. Ö. Türker (Ed.). *Ahlakın Temeli*. (ss. 67-78). Ankara: Nobel Yayın.
- Wright, D. ve Croxen, M. (1989). Ahlak Yargısının Gelişimi. (Çev. Demet Öngen) *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 22 (1), 289-310.
- Yıldız, A. (2010). Ahlak Gelişimi. H. Ergin ve S. Armağan Yıldız (Ed.). *Gelişim Psikolojisi*. S. 207-232. Ankara: Nobel Yayın.
- Zülliger, H. (2000). *Çocuk Vicdan ve Biz* (Çev. Kamuran Şipal) İstanbul: Cem Yayıncılık.
- Zengin, M. (2015). "Herkes İçin Geçerli Uygun Değerleri Belirlemek ve Öğretmek Mümkün mü? Değer Eğitimi Yaklaşımları Bağlamında Bir Analiz", *Uluslararası İnsani Değerlerin Yeniden İnşası Sempozyumu* (19-21 Haziran 2014), Erzurum: Atatürk Üniversitesi. (ss. 321-335).